

CONCEPTUL „SPECIFICUL NAȚIONAL AL EDUCAȚIEI” ÎN CONTEXTUL INTEGRĂRII EUROPENE A SISTEMULUI DE ÎNVĂȚĂMÂNT DIN REPUBLICA MOLDOVA

Nicolae SILISTRARU, dr. hab., prof. univ. UST

Rezumat. Cultura românească a dat o deosebită atenție unor *obiceiuri, îndeletniciri și norme care în graiul poporului se numeau legile pământului*. Astfel de obiceiuri legau formele trecutului cu existențele viitorului, asigurându-se continuitate în dezvoltare, ferind de sărituri și de întreruperi aventuroase și înăuntru, și în afară. Educația populară pornește de la filozofia și psihologia poporului, folclorul fiind o sursă de alimentație pentru scriitorii din toate timpurile, acest fenomen din educația populară își găsește reflecții în multe genuri abordate de unii scriitori clasici.

Cuvinte cheie: Educație, educație populară, etnopedagogie, educație permanentă, folclor, cultură, cultura etnică, educație etnică, educație, tradiție, obicei, valori, modele și micromodele ale educației.

Resume: Romanian culture paid particular attention to some customs, skills and norms that in the people's voice were called the laws of the earth. Such habits linked the forms of the past to the existences of the future, ensuring continuity in development, protecting from jumping and adventurous interruptions in and out. Popular education starts from the philosophy and psychology of the people, folklore being a source of food for writers of all time, this phenomenon of popular education finds reflections in many genres addressed by some classical writers.

Keywords: Education, popular education, ethnopedagogy, permanent education, folklore, culture, ethnic culture, ethnic education, education, tradition, custom, values, models and micromodels of education.

Fiecare popor își are rădăcinile spirituale, educaționale în folclor, acesta constituind baza, temelia, sursa, începutul experienței. Nici o altă formă, decât conștiința artistică ori științifică, nu reflectă atât de just și profund apariția și dezvoltarea omului. Folclorul, deci, apare concomitent cu poporul, îl însoțește de-a lungul istoriei, fiind la fel de nemuritor ca și cel ce-l creează, îl făurește, îl îmbogățește și îl perfecționează [6].

Etapa nouă a transformărilor radicale în toate sferile vieții societății, fiind calea democratizării și a umanității, a determinat necesitatea de a revedea potențialul înțelepciunii poporului român *ca factor fundamental în renașterea conștiinței naționale*, corelând cu tradițiile populare, care se transmit din generație în generație. *Temelia oricărei culturi reperează pe educația culturii autohtone*. Ea include în sine *pedagogia folclorică scrisă, pedagogia, pedagogia populară orală, pedagogia tradițională*, fiind interconectate. Nici o renaștere națională nu este posibilă fără renașterea *tradițiilor educaționale* în cel mai larg sens. Caracterul național, munca, înțelepciunea, moralitatea sunt elemente determinate, în baza cărora se promovează educația democratică ce întemeiază adevărata practică educațională. Evident, fiecare popor își are remarcabilii săi pedagogi democrați, iluminiști etc. Moștenirea lor creatoare trebuie aplicată în concordanță cu năzuințele și idealurile poporului. Cercetarea teoretică a problemelor pedagogiei populare, cu cât devine mai actuală, cu atât este mai dificilă, deoarece conceptualizarea, esența fenomenelor, particularitățile,

legitățile educației, metodologia, istoriografia, corelația pedagogiei populare cu știința pedagogică modernă, cu conștiința religioasă și cu alte probleme implică consolidarea eforturilor întru penetrarea *teoretică* (analiză și sinteză) și *practică a cultivării valorilor naționale și general-umane*.

În această ordine de idei, menționăm că poporul român dispune de o vastă experiență și cultură pedagogică din care a pornit ***educația, autoeducația, educația și reeducația, educația permanentă*** [2].

Fiecare cultură etnică, având grijă de dezvoltare spirituală a generațiilor, depune eforturi sporite pentru ca copiii să fie educați în baza tradițiilor culturale, istorice ale părinților, moșilor și strămoșilor. În acest sens, *pedagogia populară* este „o comoară” inepuizabilă de „*înțelepciune populară*”, care educă copilul în spirit național și general-uman. Naționalul și general-umanul nu se exclud, după cum se trata în epoca totalitarismului, ci sunt două laturi ale educației reciproc corelate dialectic prin factori *biologici, psihologici, pedagogici*. Nu se poate educa un om abstract, ci un om, care aparține unei sau altei națiuni. Fiecare popor își are un ideal al omului, care devine scopul final al educației [5].

În ce constă *forța etnopedagogiei și ca elixir al științei pedagogice*? Răspunzând la aceste întrebări, în lucrare am pornit de la următoarele postulate: ideile umaniste, progresiste ale pedagogiei populare exprimă înțelepciunea poporului, ele sunt trăite, controlate de nenumărate ori de practica vieții și confirmate de ea; mai mult decât atât, caracterul lor concis, sensibilitatea, accesibilitatea și claritatea exprimării *corespund psihologiei poporului*. Forța lor constă în faptul că *ideile educației populare* s-au consolidat în *pedagogia socială* ca niște *convingeri care corespund adevărului, logicii realității*.

Ideile fundamentale umaniste, principiile etnopedagogiei și pedagogiei populare sunt componentele principale ale potențialului spiritual al neamului, prin care își exprimă și își confruntă *idealurile, speranțele și năzuințele prin educația națională*. Fiecare popor, indiferent de mărime, posedă un fel al său de a fi, de a gândi, de a munci și de a vedea lumea în care trăiește și în toate câte au fost și sunt este o rațiune și o ordine.

Principiile fundamentale de organizare a sistemului național de învățământ și educație din Republica Moldova, la ora actuală, se reduc la următoarele: umanism și democratism; prioritatea valorilor general-umane; orientarea spre valorile culturii naționale; tratarea individuală a personalității; orientarea estetică, ecologică; orientarea spre nivelul mondial al învățământului și culturii etc. Școala de astăzi nu dispune de programe adecvate care ar reflecta specificul național, experiența bogată a poporului, tradițiile și obiceiurile naționale, *etnopsihologia poporului* în cunoașterea și însușirea realității.

Știința pedagogică confirmă, că sub influența monumentelor pedagogiei populare se stabilesc ulterior legi și reguli ale conviețuirii, eticii, comunicării, traiului, concepției despre lume ce vin dinspre o concluzie firească, că *pedagogia populară* a stat la baza *întemeierii pedagogiei științifice*.

Relevanța acestui articol este impusă de cerințele tot mai mari ale societății moderne în ceea ce privește modelarea orientărilor etnovalorice la tânăra generație. Orientările etnovalorice sunt niște idealuri, valori și norme etnice preferate, adoptate și reflectate în conștiință ce se păstrează în ansamblu și determină în mod activ dezvoltarea comunității etnice. Procesul de formare a orientărilor etnovalorice devine foarte eficient în cazul în care se efectuează în baza unității componentei etnoculturale consolidate în curricula disciplinelor școlare luându-se în considerație particularitățile individuale și de vârstă ale educabililor din toate treptele de învățământ. Pe parcursul multor secole etnopedagogia s-a dezvoltat pe calea încercărilor, succeselor, greșelilor. Dar și-a inclus în viziunea sa cele mai desăvârșite și adecvate comori și, în corelație cu pedagogia științifică, a devenit un mijloc viguros în educarea și instruirea tinerei generații. Analiza generală a monumentelor pedagogici populare ne vorbește despre faptul că ea conține un bogat arsenal de informație despre problemele educației și instruirii, despre familii, părinți și copii, despre prietenie și dragoste, o bogată practică pentru a fi aplicată în educația contemporană.

Educația populară este, de fapt, *educația socială*. Pe parcursul întregii istorii omul a fost și rămâne a fi obiect și subiect al educației. Experiența educativă acumulată de veacuri în corelație cu cunoștințele empirice controlată de practica vieții alcătuiesc nucleul, miezul pedagogiei populare. Trebuie menționat faptul că viziunea pedagogică populară s-a format fără o pregătire profesională pedagogică, bazându-se pe cunoștințele empirice, a purtat un caracter științific superficial [1].

Deși procesul educației, contactul zilnic cu copiii nu întotdeauna a fost conștientizat, în aceste condiții ne uimește priceperea poporului de a aduna, fir cu fir, tot ce a fost mai bun, mai rațional, ce ar corespunde idealului popular în educarea omului spre perfecțiune. Cu certitudine că problema identității etnice poate fi soluționată începând cu vârsta preșcolară prin formarea *orientărilor axiologice* în baza valorilor etnoculturii, care este totalitatea fenomenelor elaborate de etnosul dat și obiectele vieții materiale și spirituale, creând specificul lui, ce își găsește reflectare în limbă deosebind un etnos de altul și în etnogeneza poporului (originea) este în sine baza genezei (nașterii) culturii lui, reflectate prin folclorul românesc *ca un sistem de norme morale* recomandabile pentru educația copiilor și că pedagogia populară este nucleul formării axiologice, iar *valorile spirituale promovate prin folclor*, pot fi incluse într-un program de educație a idealului moral al poporului, ce îmbină simțul activ al umanismului, al onestității, al dragostei de muncă, al perfecțiunii intelectuale și al stimei față de oameni, devenind un pilon de bază al pedagogiei moderne în perspectiva formării orientărilor etnoculturale și interculturale a tineretului studios prin comoara inepuizabilă de înțelepciune populară, care educă individul în spirit național și general-umane, ceea ce favorizează formarea personalității în interacțiune cu alți membri ai societății.

Implementarea valorilor naționale în conținuturile *formării orientărilor axiologice la elevi din perspectiva etnopedagogiei familiei* ar contribui la: stabilirea unei coerențe

necesare între conținutul educației și mediul sociocultural, consolidarea *identității culturale*, promovarea valorilor sociale și culturale specifice, cunoașterea patrimoniului cultural al poporului, crearea unor deschideri spre alte culturi și alte sisteme de valori morale și estetice, satisfacerea nevoilor și aspirațiilor naționale, condiție necesară pentru o democratizare veritabilă a societății contemporane din Republica Moldova.

Suntem convinși că capitalul etnocultural al familiei, validat social și-a probat valabilitatea și dreptul la existență în diverse circumstanțe existențiale asigurând: *supraviețuirea* (funcționând ca un sistem interior de ghidare); *luarea deciziilor* (constituind o valoroasă sursă de informații și educație); *stabilirea limitelor* (trasând hotarele necesare pentru protejarea sănătății mentale a familiei în contextul patrimoniului cultural); *comunicarea nevoilor emoționale individuale printr-un vocabular specific familiei* (exprimând o gamă de emoții și sentimente etc.); *orientarea emoțională a familiei* (constructivă/pozitivă sau distructivă/ negativă); *unitatea și rezistența în timp a familiei* (mai ales, prin valorile afective universale); *autodeterminarea, autorealizarea, autoactualizarea și autoafirmarea partenerilor de cuplu* prin: bucuria conviețuirii în cuplu și satisfacția de viață și fericirea pe termen lung; perpetuarea în timp atât a valorilor afective moștenite, cât și a sistemului de valori create; consolidarea unui univers afectiv specific familiei derivat din familiile de origine ale partenerilor; fundamentul pe care se va crea spectrul afectiv al descendenților (*copiilor*), devenind astfel tradiții afective ale unor dinastii [3].

Punctăm că mediul educațional are câteva funcții în dependență de punctele de examinare, ca o totalitate a posibilităților pentru educație, pentru dezvoltarea capacităților și a potențialului personalității; ca mijloc de formare și dezvoltare, când mediul educațional nu este numai dinspre pedagog, dar și dinspre copil. Dacă ultimul își alege sau își construiește mediul educațional, în acest caz copilul devine subiectul autodezvoltării, iar mediul educațional – obiect de alegere și mediu; ca obiect de proiectare și modelare - astfel, mediul educațional al școlii concrete la început se proiectează teoretic, iar apoi practic se modelează în corespundere cu obiectivele educației, particularitățile specifice contingentului de copii și condițiile psihosociale și etnice; ca obiect al expertizei psiho-pedagogice și monitorizare, necesitatea cărora este dictată de dinamica permanentă a mediului educațional și a celui etnic.

Mediul etnic influențează nivelul de cultură generală a personalității, nivelul *educației interculturale*, nivelul toleranței *factorilor genotipici*, cât și a *factorilor etnopedagogici* dar și a tuturor factorilor naturali care există și funcționează independent de individ. Trăsătura specifică a micromediului constă în interacțiunea nemijlocită cu personalitatea. Pe de o parte, micromediul social este factorul, care accelerează sau încetinește procesul de autorealizare a personalității, pe de altă parte este o condiție necesară pentru dezvoltarea cu succes a acestui proces [8].

Prin studiu s-a demonstrat că tradițiile de familie nu pot fi despărțite de viața extrafamilială, de viața comunității de aceea accentuăm faptul că, prin familie, copilul este parte a comunității și trăiește viața acesteia. Prin relațiile dintre membrii familiei ce țin de evenimentele de viață personală etc., dar, în ultimă instanță, copilul este pregătit prin toată educația pe care o primește, tot pentru a trăi în comunitatea mai largă prin tradiția transmisă de la o generație la alta, prin diferite forme și conținuturi cuprinse în folclor, sfaturi, norme, cerințe etc. Conținutul de bază al educației timpurii din perspectiva etnopedagogiei familiei se constituie din: povești populare românești; proverbe, zicătoare, jocuri; tradiții de familie; practici și experiențe populare.

Aceste materialele pot servi drept bază pentru crearea unei concepții a învățământului etnopedagogic în Republica Moldova. Cercetarea efectuată poate servi la dezvoltarea conceptului de educație națională în Republica Moldova.

În contextul diferitelor culturi și a relațiilor etnice, relațiile etnovalorice ale educabililor ar trebui să devină o prioritate în procesul de învățământ, împreună cu competențele generale și specifice. Este nevoie de extrapolat cercetarea spre alte medii educaționale pentru a elabora un studiu aprofundat al Modelului pedagogic al formării orientărilor etnovalorice la educabilii de orice vârstă, pentru creșterea eficienței procesului de socializare și dezvoltare profesională.

Completarea standardelor de educație profesională continuă prin competențe din sfera relațiilor etnovalorice. Dezvoltarea și implementarea de tehnologii educaționale pentru dezvoltarea relațiilor etnovalorice la educabilii din învățământul preuniversitar.

Aceste deziderate nu acoperă toate aspectele legate de problematica formării orientărilor etnovalorice. Cercetările ce vor urma pot fi direcționate către formarea orientărilor etnovalorice la educabili în condițiile învățământului inclusiv; elaborarea de tehnologii educaționale pentru construirea orientărilor etnovalorice în cadrul învățământului gimnazial și liceal. În acest sens, pedagogia populară trebuie considerată ca o sinteză a creației pedagogice a întregului popor, ca o totală experiență istorică. Până în zilele noastre ne rămân axiomatice metodele și procedeele create și aplicate de pedagogia populară în educația prin muncă, educația fizică, educația estetică, educația intelectuală, educația morală etc. [6].

Pedagogia populară are toate temeiurile să completeze teoria pedagogică contemporană pentru abordarea ideilor general-umane. Teoria pedagogică contemporană, întregită de experiența pedagogiei populare, creează posibilități reale de propășire a culturii pedagogice a poporului de a ne convinge de faptul că masele populare joacă un rol activ în dezvoltarea gândirii pedagogice, ca o parte componentă a culturii universale.

Cercetările efectuate prin teorii și experiențe efectuate ne-a confirmat că:

- Poporul românesc în istoria sa de veacuri a creat monumente unice de cultură și, în același rând, de cultură pedagogică tradițională;

- Rolul principal în păstrarea, dezvoltarea și sporirea moștenirii culturale și, în primul rând, a creației populare orale, îi aparține poporului și sistemului său de educație;

- Cultura pedagogică tradițională sau pedagogia populară este o totalitate de idei pedagogice și o experiență istorică, de educație, elaborate de popor, care este reflectată în creația populară orală, în tradiții, obiceiuri, ritualuri, datini;

- Cercetările efectuate ne demonstrează că ideile și experiența pedagogică populară și astăzi sunt folosite pe larg în practica muncii educativ-instructive;

- Analiza posibilităților și experienței în folosirea creației populare orale în școala națională, cât și rezultatele experimentului în școlile din raioanele Criuleni, Dubăsari, Ialoveni, au demonstrat că profesorii întâmpină greutăți serioase în munca de utilizare în practica educativă a materialului etnopedagogic;

- Aceste dificultăți țin de necunoașterea profundă de către cadre didactice a pedagogiei populare, de lipsa recomandărilor metodice și a criteriilor de selectare a materiei din creația populară orală pentru includerea în programele de învățământ ale claselor primare și medii și de insuficiența elaborării formelor și metodelor de lucru cu aceste materiale;

- În practica de educație, în școala națională se înregistrează multe lacune, goluri. Nu se ține cont de principiile de selectare și de utilizare integrată a creației populare orale (povești, balade, doine, proverbe, zicători) și de tradițiile progresiste ale pedagogiei populare în procesul actual de educație și instruire; criteriile de selectare a materialului etnopedagogic pentru utilizarea integrată a acestuia la toate treptele școlii de cultură generală;

- În procesul cercetărilor în baza unui bogat material factologic a fost demonstrată valoarea pedagogică a poveștilor, doinelor, baladelor, proverbelor, zicătorilor și a obiceiurilor calendaristice, s-a făcut analiza procesului de formare a tradițiilor progresiste pedagogice în baza creației populare orale.

- Este semnificativ rolul educativ al tradițiilor, obiceiurilor și datinilor românilor moldoveni;

- Ideile și experiența pedagogiei populare ne reliefează posibilitățile enorme în educarea patriotismului, mândriei naționale, rezolvarea problemelor ce țin de relațiile interetnice, cultura conviețuirii civilizate a popoarelor și etniilor;

- În procesul cercetărilor s-a constatat că pentru utilizarea cu succes a creației populare orale, a tradițiilor, înțelepciunii populare în munca instructiv-educativă sunt indicate: cunoașterea profundă a bazelor pedagogiei populare; posedarea materiei concrete a etnopedagogiei; convingerea în valoarea și însemnătatea folosirii ideilor înaintate, experienței, înțelepciunii populare; posedarea metodelor de lucru cu materialele etnopedagogice în cadrul lecțiilor și în munca extrașcolară [6].

Niciodată și nicăieri *o cultură* n-a luat naștere în afara naturii umane. Ea a reprezentat și reprezintă totalitatea valorilor materiale și spirituale create de om în procesul muncii sociale și individuale desfășurate de-a lungul existenței sale istorice, căci nimic nu s-a putut înfăptui fără jertfă și sacrificiu de sine. Asemuitoare structurii genetice, *cultura populară*, sintetic este cantitatea dialectică de efort uman concentrat în valori durabile, perene și transmisibile, întrucât au în conținutul lor *idealuri neîmplinite de generațiile trecute*, transmise ca mesaje

de împlinire pentru generațiile viitoare, răspândindu-se prin viu grai, trecând granițele impuse de cenzura scrisului și de ierarhia socială, care conduc la proiectarea educației la nivel de principii fundamentale din perspectiva specificului psiho-cultural național“

Așadar, care-i *modelul omului* pe care și-l dorește societatea noastră să-l aibă, ca rezultat al educației? Căci toate cele bune și cele rele, cele plăcute și neplăcute, cele dorite și nedorite, toate câte stau în fața omului și prin care el trăiește, sub aspect uman, *sunt făcute de omul însuși. Omul este „cheia”*, este începutul și sfârșitul a tot și a toate câte se întâmplă pe planul existenței sale. Protagoras a zis scurt: „*Omul este măsura tuturor lucrurilor*”. În același timp, *omul este „judecătorul tuturor lucrurilor”* (Pascal). Cercul, astfel, se închide: pentru că lucrurile făcute de om să fie „*făcute bine*”, trebuie, mai întâi, *ca omul însuși să fie „făcut bine*” iar omul nu este altceva decât *”rodul educației pe care o primește ”* (Helvetius).

Valorile etnopedagogice ca debut al formării personalității; integrarea copilului în realitatea materială și socială drept condiție de existență a unor orientări axiologice; folclorul și tradițiile de familie contribuie la formarea orientărilor axiologice a tineretului studios; abordarea aspectelor educaționale ale folclorului din punct de vedere pedagogic; sensibilizarea tinerilor și introducerea lor într-o formă accesibilă în lumea valorilor prin intermediul creațiilor populare, axate pe înțelepciune.

Acest concept va include repere științifice privind *valorificarea patrimoniului etnocultural din perspectiva etnopedagogică și folclorică ce ține de cultura spirituală românească care a pornit de la cuvânt, artă, muzică, obiceiuri, jocuri și ritualuri axate pe idealuri neîmplinite de generațiile trecute, transmise ca mesaje de împlinire pentru generațiile viitoare. Idei și concepte stipulate în Codul Educației a Republicii Moldova privind importanța realizării idealului și a obiectivelor educaționale, formarea conștiinței și identității naționale ca premisă importantă pentru cultivarea valorilor etnoculturale și interculturale a generațiilor de toate vârstele ca aspirație de integrare europeană.*

Iată de ce o problemă destul de importantă o reprezintă cercetarea și studiul complex al acestei moșteniri, ceea ce este mareț și nemuritor. După cum am mai remarcat, problemele moștenirii culturale, a tradițiilor capătă în prezent o importanță primordială. Este vorba despre căile dezvoltării sociale, despre idealurile de viitor ale umanității, *despre chipul omului contemporan și lumea lui spirituală* (V. Capcelea).

Importanța și necesitatea activităților de cercetare propuse derivă din:

- *valorificarea patrimoniului cultural* - nucleu al tuturor cunoștințelor umane, enciclopedia realizărilor poporului în care se reflectă integral *chintesența vieții* sale spirituale prin experiența sa de viață ca *o concentrare de cunoștințe empirice, controlate de experiența poporului*, constituind totalitatea de căi, mijloace, îndemnări și deprinderi folosite de popor în scopuri educative, care asigură *creșterea înțelepciunii omului de omenie și a omenescului și păstrează condițiile existenței omenești axat pe un sistem de principii care stau la temelia evoluției și continuității dezvoltării umane; valorizarea principiului educației moralei populare, ca fundament al educației permanente și al educației pentru toți prin participarea*

În procesul de educație s-a conștientizat că cea mai mare avuție a societății sunt copiii. Fiecare se naște nepotul cuiva, și moare bunice. Integritatea procesului pedagogic, valorificarea factorului educațional și a sistemului de mijloace care creează *armonia dintre conștiință, comportament și activitate; includerea timpurie a copiilor în procesul pedagogic*, în procesul autoeducației, educației reciproce, reeducației, pentru asigurarea maximă a independenței și autonomiei în educație; *desfășurarea atitudinii diferențiate față de personalitate* (particularitățile individuale și de vârstă); *dezvăluirea cultului strămoșilor, cultului mamei, cultului copilului în sistemul tradițional al educației*. Eficacitatea și viabilitatea ideilor culturii pedagogice tradiționale îndeamnă la o activitate creatoare în opera de educație. *Democratismul, umanismul și solidaritatea între națiuni sunt determinante ale pedagogiei populare*. La nivelul popular niciodată nu apar conflicte interetnice. Nu toate popoarele îl au pe Comenius, Pestalozzi, Asachi, Hajdeu, Creangă, Eminescu, Blaga, însă fiecare popor are o comoară, care conține *valori general-umane*.

În R. Moldova, *subaprecierea moștenirii istorice* a avut drept consecință recunoașterea forțată în organizarea jocului popular, *a horei satului*, a sărbătorilor naționale și a celor calendaristice, care, chipurile, erau niște elemente învechite ale culturii naționale ce tindeau spre "naționalism". *Principiile educației actuale europene* păstrează loc pentru racordarea sistemului educațional al țărilor la specificul lor național, căci unul din principiile integrării europene este: *a ne integra fără a ne pierde rădăcinile*.

Bibliografie

1. Baciu S. Perspective curricular-etnopedagogice în căutarea valorilor uitate. Chișinău: Univers pedagogic, 2007. 104 p.
2. Dave R. H. coord. Fundamentele educației permanente. București: EDP, 1991. 318 p.
3. Patrașcu D. Cuget și zbucium. Chișinău, 2014. 267 p.
4. Pîslaru Vl. Principiul etno-cultural al învățământului din R. Moldova. În: Revista de pedagogie, nr. 8, București, 1999. p.77-81.
5. Silistraru N. Etnopedagogie (curs). Chișinău: Centrul Editorial al USM, 2003. 267 p.
6. Silistraru N. Etnopedagogie și Educație (monografie). Chișinău, 2019. 426 p.
7. Силистрару Н. Этнопедагогика молдаван в контексте научной педагогики. Кишинев, 1997. 188 с.
8. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. М. Институт психологии РАН Академический Проект, 1999. 368 с.